

KURTULUŞ SAVAŞI GÜNLERİNDE MUSTAFA KEMAL - ENVER ÇATIŞMASI

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Birinci Dünya Savaşında yenilgiye uğratılan Osmanlı İmparatorluğu'nu ve yenen İtilâf Devletleri adına İngiltere'yi temsil eden murahhaslar arasında, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Bırakışması'nın¹ aktinden dokuz gün sonra, yani 8/9 Kasım gecesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sürüklemekten sorumlu İttihat ve Terakki Derneği'nin üç önderi -Talât, Enver ve Cemal Paşalar- kimi yandaşlarıyla birlikte, U-67 sayılı Alman denizaltısıyla İstanbul'dan gizlice kaçıyorlardı. Kaçakların hedefi, İngiliz gizli belgelerine bakılacak olursa, Köstence², Türk kaynaklarına göre ise, Kırım kıyılarında, Sivastopol yakınlarında bir sahil kenti olan Gözleve (Evpatorya)'ydi³.

Her üç önder de, savaş günlerinde işlemiş oldukları söylenen suçlardan sanık olarak tutuklanmak için Bağlaşıklarca ve İstanbul'da kurulan yeni yönetimce aranıyordu⁴. 1919 yılı Temmuz'unda, İngiliz yandaşı Damat Ferit yönetimince kurulacak olan özel askeri yargıtayca, savaş suçlarından sanık olarak, yokluklarında (gıyaben) yargılanacak ve ölüme mahkûm edileceklerdi⁵. Daha sonra, Talât ve Cemal Paşalar, Ermeni katillerin

¹ Mondros Bırakışması için bakınız S.R.Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, Ankara 1973, s. 7 vd.; Sonyel: *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, Londra 1975, s.3 vd.

² İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Devlet Arşivinde (*Public Record Office*), Siyasal FO 371 sınıfında korunan belgeleri; bundan böyle FO 371 olarak anılacaktır: FO 371/dosya 3411/belge 196725; İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Amiral Richard Webb'ten İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Beyoğlu 26.11.1918.

³ Şevket Süreyya Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, 1914-1922*, C.III, İstanbul 1972, s.494. Odesa'dan da söz ediliyordu.

⁴ FO 371/3411/189162: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Bern 12.11.1918; aynı kaynak, belge no. 1196867: İtalya Büyükelçisinden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 23.11.1918 tarihli adını; Dışişleri Bakanlığı'ndan İtalya Büyükelçiliği'ne gönderilen 3.12.1918 tarihli yazı; aynı kaynak, belge no. 206293: Bern'deki İngiliz Büyükelçisi Sir Horace Rumbold'dan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen, 13.12.1918 tarihli yazı.

⁵ FO 371/4174/118392: Amiral Webb'ten Dışişleri Bakan vekili Lord Curzon'a yazı, İstanbul 7.7.1919.

kurşunlarına kurban gidecek; Enver Paşa ise, Buhara'da, Müslüman "Basmacı" İhtilâlcilerinin önderi olarak Ruslara karşı savaşırken, vurularak öldürülecekti.

Bu üç İttihatçı önderden yalnız Enver Paşa, Türkiye'yi işgal eden düşmanlara karşı Anadolu'nun ortasında ulusal direniş ve kurtuluş savaşı başlatan Mustafa Kemal'le yandaşları Türk ulusalcılarına karşı kafa tutacak; onların bu yolda kazanacakları saygınlığa ortak çıkmaya, dahası, bu saygınlığı bizzat kendisine mal etmeye çalışacaktı. Ama kendi yücelik duygusu (megalomani), Enver'i, ilk kez daha büyük işlere sürüklüyor; İngiltere ile işbirliği yaparak, Orta Asya'daki Müslümanları Bolşeviklerin boyunduruğundan kurtarmayı; bu olmazsa, Bolşeviklerle birleşerek, İngiliz ve Fransızların Afrika ve Asya'daki imparatorluklarında yaşayan Müslümanları özgürlük ve bağımsızlığa kavuşturmayı düşünüyordu.

İstanbul'dan kaçtıktan ve Kırım'da kimi serüvenler geçirdikten sonra⁶, 1918 yılı sonlarına doğru Berlin'e ulaşan Enver Paşa, oradaki Alman, İngiliz, Fransız ve Rus ajanlarıyla düzen çevirmeye başlıyordu. Görüştüğü ilk kişilerden biri olan Karl Radek adlı Bolşevik ihtilâlcisi, ona, Moskova'ya giderek, İngiliz emperyalizmine karşı Sovyetlerle Müslümanlar arasında bir bağlaşma (ittifak) kurulmasına yardımcı olmasını öneriyor;⁷ "İngiliz emperyalizmine karşı girişilecek olan mücadeleyi destekleyen herkes Moskova'da iyi karşılanır" diyordu⁸.

3 Şubat 1920 tarihli İngiliz Gizli Raporuna göre, Enver Paşa, Anadolu ve Azerbaycan'ı "bir Bolşevik ordusuyla istilâ etmek görevini üstlenmeden önce", bu yöndeki tüm çabaları koordine etmek amacıyla, Almanlarla Bolşevikler arasında bir askerî ittifak kurulması ve Arap, Türk ve Mısırlılar arasındaki akımların birleştirilmesi yolundaki davranışlara büyük ölçüde katkıda bulunuyor; dahası, kolay inandırılan Emir Faysal'dan sempati kazanmaya çalışıyordu. Ama Faysal, "Arabistan ve Suriye'nin bağımsızlığı, Rusya ve Osmanlı Padişahınca tanınmıncaya dek", kesin bir davranışta bulunamıyordu⁹.

⁶ Aydemir, s.509.

⁷ Edward Hallett Carr: *A history of Soviet Russia - the Bolshevik Revolution, 1917-1923*, C.III, Londra 1966, s.246.

⁸ K.Okay: *Enver Pascha: Der Grosse Freund Deutschlands*, 1935, s.333; ayr. bkz., Carr III, s.247; Aydemir, s.518.

⁹ FO 371/5137/E 119: İngiltere'nin Hindistan Bakanlığı'ndan Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı, 13.2.1920, ilişikte, 3.2.1920 tarihli gizli rapor.

Bu arada, Enver Paşa, İngilizlerle de düzen çeviriyor; 24 Şubat 1920 akşamı, Berlin'deki İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley'le görüşüyor; ona, İngiltere'nin Müslüman ülkelerinde İngilizlere karşı ihtilâl kışkırtmak amacıyla, Sovyet yönetimiyle işbirliği yapmak için Moskova'ya gitmek üzere olduğunu; ancak, İngiltere'yle işbirliği yapmayı, Bolşevik Rusya'yla çalışmaya yeğ tuttuğundan, yolculuğunu birkaç gün ertelemek kararını aldığını bildiriyor; bu işbirliği için şu koşulları öne sürüyordu: Sudan'a Mısır gibi bağımsızlık verilmeli; İngiltere ile Mısır arasında bir antlaşma imzalanmalı; Arabistan'a kendi alinyazısını saptama (self-determination) hakkı tanınmalı; İzmir ve Trakya sorunları Türkiye'den yana çözümlenmeli. İngiltere kendisiyle (Enver'le) anlaşsarsa, herşey kesinlikle bütünleneceye dek Berlin'de kalacağını; Moskova ile olan görüşmelerini kesinlikle keserek, İngiltere'ye karşı beslenmekte olan duyguları büsbütün değiştirmek için Doğu'ya gideceğini bildiriyordu.

Bu görüşmeyi yorumlayan İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden W.S.Edmonds, Enver'in ihtiraslarının, "Mısır ve Hindistan'daki İngiliz yönetimiyle bağdaşmadığını" kaydediyor, şöyle diyor:

"Bir canı olarak nitelendirdiğimiz bir adama işlem yapacak kadar alçalmaya hazır isek bile, bu, bizim için hiç de iyi olmayacaktır. Enver ne söylerse söylesin, İttihat ve Terakki Derneği'yle Bolşevikler birlikte çalışacaklardır; dolayısıyla, Enver'le anlaşmaya varırsak, ona, bize karşı kullanması için daha çok saygınlık vermiş oluruz"¹⁰.

Enver Paşa, 26 Şubat'ta "Ali" takma imzasıyla Cemal Paşa'ya gönderdiği yazıda aynı görüşleri yansıtıyor; "Türk ve İslâm aleminin kurtarılması hususunda çalışacağım" diyordu¹¹. Ama İngilizler, onun işbirliği önerisine kesinlikle karşı çıkınca¹², 1920 yılı yazında, uçakla birkaç macera geçirdikten sonra, 15 Ağustos'ta Moskova'ya ulaşıyordu¹³. Berlin'de iken Radek'le yapmış olduğu görüşme sonunda, Sovyet Rusya'yı, "hem kendi adını temize çıkarmak, hem de İngiltere'den öç almak için bir sıçrama tahtası

¹⁰ FO 371/5211/E 1311: Binbaşı Ivor Hedley'den Tümgeneral Neil Malcolm'a yazı, Berlin 23.2.1920.

¹¹ Aydemir, s.531.

¹² FO 371/5211/E 1311: İngiliz Askeri İstihbarat Şefi W. Thwaites'ten Lord Curzon'a yazı, Londra 17.3.1920.

¹³ FO 371/4142/170885: Russell'den Dışişleri Bakanlığı'na kapalı telyazısı, Bern, 5.1.1920; FO 371/5171/E 12473: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 16.9.1920 - Behaettin Şakir'den Talât (Sait Bey'e) yazı, Bakü, 27.7.1920; Carr III, s.247; Aydemir, s.519.

olarak kullanmak” görüşüne sahip olmuştur¹⁴. Rus önderleri de onu, “Batı emperyalizmine” karşı kullanmayı tasarlıyor; büyük dikkat göstererek bol bol övüyor; malî ve askerî yardımda bulunacaklarına dair söz vererek çeliyorlardı¹⁵.

Mustafa Kemal - Enver Çatışması

Enver Paşa¹⁶ Moskova’da çalışmalarını sürdürürken, Anadolu’da yeni gelişmeler oluyor, 23 Nisan 1920’de Ankara’da, Mustafa Kemal’in başkanlığı altında kurulan Büyük Millet Meclisi¹⁷ yönetimi, yurdu iç ve dış düşmanlardan kurtarmak için Anadolu’da ölüm-kalım mücadelesi verirken, 26 Nisan’da, “emperyalist ve sömürgecilerin” düşmanı gibi görünen Sovyet Rusya yönetiminden de yardım dileyor, 11 Mayıs’da, Bekir Sami başkanlığında Moskova’ya bir kurul gönderiyordu. Rus başkentine ancak 29 Temmuz’da varan bu kurul, karşılıklı kuşku ve kararsızlık havası içinde, Sovyet önderleriyle görüşmeye başlıyor, ama bu görüşmelerde Ruslar, Kemalistlere (Türk ulusalcılarına) büyük güçlükler çıkarıyor; sonunda Enver Paşa da bu görüşmelere katılarak Ruslarla düzen çevirmeye başlıyordu¹⁸. Enver, 26 Ağustos’ta Mustafa Kemal’e gönderdiği ilk mektupta, Müslümanları örgütleyerek, Türkiye’nin kurtuluşuna yardımcı olmak amacıyla Moskova’ya gittiğini;¹⁹ Orduyu yeniden örgütlemek ve Türkiye’ye yararlı olmak amacıyla, Bolşeviklerin izniyle Bakü’ye gideceğini bildiriyordu²⁰.

Enver Paşa’nın bu düzenlerini İngiliz belgeleri de doğrulamaktadır. İngiltere Savaş Bakanlığı, Enver Paşa’yla “Rus Bolşeviklerinin etkisi altında olan kimi aşırı eğilimlilerin”, Yunanlılara karşı saldırıya geçmemekle suçlandırdıkları Mustafa Kemal’i erkten düşürmeyi dilediklerini öğrenmiş bulunuyordu. İstanbul’daki İngiliz Askerî Genel Karargâhı’nın 17 Şubat

¹⁴ Carr III, s.264.

¹⁵ İngiliz tarihçisi Carr, Enver Paşa’nın Lenin tarafından da aldatılmış olması olasılığına değinir. Carr III, s.264; ayr. bkz. W. von Blücher: *Deutschlands Weg nach Rapallo*, Wiesbaden 1951, s.32.

¹⁶ Mustafa Kemal - Enver anlaşmazlığının 1915’ten sonra başladığı söylenebilir; ancak, bizi ilgilendiren, bu anlaşmazlığın bir çatışma biçimine geldiği dönem ve sonrasındır.

¹⁷ Bundan böyle BMM olarak anılacaktır.

¹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın: “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, No. 4454-408, 18.10.1944.

¹⁹ Ali Fuat Cebesoy: *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1955, s.50-2; Şevket Süreyya Aydemir: *Tek Adam, Mustafa Kemal, 1919-1922*, C.II, İstanbul 1964, s.418.

²⁰ Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkânı*, İstanbul 1967, s.21-4.

1920'de Savaş Bakanlığı'na bildirdiğine göre, "Anadolu'daki ulusalcılar, Enver'in, İran'dan Maraş'a dek komuta ettiği yüce bir Bolşevik İslâm ordusunun başında harekete geçmek niyetinde olduğuna" dair "epeyi propaganda yapıyorlardı"²¹. Bu haberi, o bölgede bulunan kimi İngiliz gözlemcileri, örneğin, Tiflis'deki İngiliz temsilcisi Deniz Yarbayı Harry Luke de doğruluyordu. Bizzat Enver, 25 Şubat 1920'de, Berlin'deki İngiliz Askeri Kurulu mensubu Binbaşı Ivor Hedley'le görüşürken, tanınmamak için giysi değiştirerek İstanbul'a gidip "oradaki önderlerle görüşeceğini" açıklamış bulunuyordu²².

Uğursuz Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından iki gün sonra, 12 Ağustos 1920 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Anadolu'da güçlü ve zayıf olmak üzere iki parti bulunduğunu; bunlardan zayıf olanın Mustafa Kemal ve ulusalcıların partisi olduğunu; bu partinin, "yurtsever ve dinsel amaçlar besleyerek, barış antlaşmasına (Sevr) ve bunun neden olacağı Türkiye'nin bölünmesine karşı direnmeye çalıştığını, ama bunda başarısızlığa uğradığını; dolayısıyla, bu parti mensuplarının şimdi Enver, Talât, İttihatçı - Musevi - Alman - Bolşevik kombinezonu olan daha tehlikeli öteki partiye geçmeye başladıklarını" iddia ediyor; Enver'le yandaşlarının, Türkiye'yi, Bolşevik anlamındaki Pan-İslamcılığa kurban ettiklerini; Lenin'in ilkelerini kabullenerek, bunları, Anadolu'da, "Yunan propaganda ordusu" aracılığıyla yaymakta olduklarını; öte yanda Mustafa Kemal'in, Lenin'in ilkelerine karşı çıktığını; dolayısıyla, erkten düşürülmek üzere olduğunu ve yerine Enver'le Talât'ın geçirileceğini iddia ediyordu.

Anadolu'daki bu durumdan yararlanan Bağlaşıklar, özellikle İngilizler, Kemalistleri daha da bölmek, "ılımlıları ılımsızlardan ayırmak" amacıyla Anadolu'ya bir kurul gönderilmesini destekliyorlardı. Daha sonra Ahmet İzzet Paşa başkanlığında bu denli bir kurul gönderilecekti. Bu arada, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, Mustafa Kemal'le yandaşlarının, Ankara'da, Bolşevik - İttihat ve Terakki grubu önünde gittikçe zayıflayarak, Enver Paşa'nın, Lenin'in ilkelerine karşı çıkan Mustafa Kemal'in yerini almak üzere olduğuna inanılıyor; Bakanlığın Doğu Dairesi yetkililerinden D.G.Osborne, şu görüşleri öne sürüyordu:

²¹ FO 371/5041/E 4686: İngiltere Savaş Bakanlığı'ndan İstanbul'daki İngiliz Askeri Karargâhına kapalı teLYazısı, 9.2.1920; Genel Karargâhtan Savaş Bakanlığı'na gizli teLYazısı, İstanbul 17.2.1920.

²² FO 371/5211/E 1311: Binbaşı Ivor Hedley'den Tümgeneral Neil Malcolm'a yazı, Berlin 25.2.1920.

“Mustafa Kemal, kendi savının yitirilmiş olduğunu herhalde anlamış olsa gerek. Bu durumda, Türkiye'nin ve Osmanlı hanedanının bütün bütün ortadan kalkarak, Bolşevizmin yayılması yerine, Türkiye ve Padişah adına Antlaşmayı (Sevr) ve Bağlaşık desteğini kabul edebilir. Ona bu biçimde öneride bulunulmalı. Enver Paşa Ankara'da onun yerini alıncaya dek direnişi sürdüreceği yerde, gerek Velihaht Abdülmecit aracılığıyla, gerekse kendisiyle doğrudan ilişki kurarak, durumu kabullenmeye, bağlılık ve yetkisini Ankara'dan İstanbul'a aktarmaya inandırılırsa, Türkiye'yi kurtarma çabalarına büyük ölçüde katkıda bulunmuş olur. Damat Ferit'in yerini alacak en iyi aday olduğu ona anlatılmalıdır. Durum, onu Sadrazamlığı kabule inandırabilir; böylece, Anadolu'yu belki yatıştırıp birçok sorunların çözülmesine yardımcı olabilir”²³.

1920 yılı Eylül sonunda, erkteki Damat Ferit yönetimi bunalım geçirirken, İngilizler, onun yerine Tefvik Paşa'nın geçmesini desteklemeye başlıyor; İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkilisi D.G. Osborne şu derkenarı kaleme alıyordu:

“Mustafa Kemal'in askerî durumu gerçekten umutsuzsa ve Enver Paşa onun yerini almak üzereyse, onu ve daha ılımlı yandaşlarını, Türkiye'yi Enver-Bolşevik emellerine kurban etmeye hazırlanan aşırı eğilimlilerden ayırmanın zamanı gelmiştir”²⁴.

Yine 1920 Eylülü'nde Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Birinci Kuryatayına İslâm ülkelerini temsilen katılan Enver Paşa hiç de iyi karşılanmıyor; Türk ulusalcılarına olduğu kadar ona da aşağılık işlem yapılıyor²⁵. Onun Bakü Kongresi'ne katıldığını öğrenen Mustafa Kemal, Bolşevik emellerinden fazlasıyla kuşkulandırmaya başlıyordu, çünkü Rusların Enver'i

²³ FO 371/5178/E 11702: İstanbul'da hazırlanan “Anadolu'daki durum” başlıklı ve 12.8.1920 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu - Anadolu'daki Bolşevizm davranışlarını inceliyordu; ayr. bkz. FO 371/5171/E 12803: İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir John de Robeck'ten Lord Curzon'a gizli yazı, İstanbul 5.10.1920.

²⁴ FO 371/5056/E 12184: Amiral Robeck'ten Lord Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul 1.10.1920 ve D.G.Osborne'nun derkenarı.

²⁵ Karabekir, s.42-4; Feridun Kandemir: *Atatürk'ün kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve sonrası*, İstanbul 1965, s.77-80; S.R.Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, Ankara 1986, s.37 ff.; Ivor Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917-58*, Seattle 1959, s.58; K.J. Eudin ve R.C. North: *Soviet Union and the East, 1920-1927*, California 1957, s. 80-81; Carr III, s.269-5; FO 371/5178/E 13412: Gizli Siyasi Rapor, 29.9.1920-5.10.1920.

desteklediklerini; gizli amaçları uğruna onu gerek Anadolu'da gerekse Orta Asya'da kullanmak niyetinde olduklarını²⁶; ulusal akımın önderi olarak kendinden hoşlanmadıklarını ve yerine Enver Paşa'yı geçirmek istediklerini; Türk halkı ve ordusunca destekleneceğine inanılan Enver'in Mustafa Kemal'i erkten düşürebileceğini sandıklarını iyi biliyordu. Böylece, Enver Paşa, "Doğu'dan gelecek tehlike"den çok kuşkulanan Mustafa Kemal'e karşı Bolşeviklerce bir koz olarak kullanılabilirdi²⁷.

Aslında Enver Paşa da, 5 Aralık 1920'de yeğeni Halil Paşa'ya Berlin'den gönderdiği yazıda, "ihtimal ilkbaharda Anadolu'ya hareket için hazırlanacağım. Yani, eğer Ruslar, Müslüman olmak şartıyla kuvvet verirlerse, bununla Yunan cephesine yardım etmek fikrindeyim. Yahut da Anadolu'ya, belki mütenekkiren (kişiliğini gizleyerek) gidip arkadaşlarla birlikte çalışırım..." diyordu. O sırada Enver Paşa'nın bir Yeşil Ordu'yla Anadolu'ya gelmekte olduğu söylentileri çevrede dolaşıyordu²⁸. Kâzım Karabekir, 10 Eylül 1920'de durumu şöyle değerlendiriyordu:

"... Mesele Mustafa Kemal Paşa'yı devirmeye ve bu suretle halk hükümetleri meselesini bütün memlekete teşmil etmeye (yaymaya) ve bu suretle İttihatçıların işbaşına gelmelerine çalıştıkları hakkında vasi (geniş) bir plân var... Berlin'den Enver'i Bakü'ye koşturan kuvvetin dahildeki (içteki) İttihatçıları da harekete getirdiği ve yine memleketimiz dahilinde bu sefer de Enver eliyle Bolşeviklik tesisine çalışıldığını tahmin ettim"²⁹.

Gerçekten, Bolşevikler, Anadolu'ya sızmak amacıyla hazırladıkları büyük plânı uygulamada Enver Paşa'dan yararlanmayı düşünüyor; bu plânı gerçekleştirmek için ivedi davranıyor; Bakü'de "İştirakiyun Fırkası" adı altında bir Türk komünist partisi kurulmasına yardımcı oluyorlardı³⁰. Türkiye'nin Lenin'i olarak görülen, kurnaz Türk komünisti Mustafa Suphi'nin başkanlığı altındaki bu partinin üyelerinin Anadolu'ya gizlice sızabilmeleri için, ya da ulusal önderleri, onları açıktan açığa Anadolu'ya kabule zorlamak amacıyla, Bolşeviklerce bir ortam hazırlanıyordu.

²⁶ FO 371/5171/ E 12803: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 24.9.1920.

²⁷ Hikmet Bayur: "Türkiye-Rusya Münasebetleri", *Adalet*, 17.1.1965; Sonyel II, s. 40; FO 371/4946/E 11431: İngiliz Deniz Yarbayı Harry Luke'den Lord Curzon'a açık telyazısı, Tiflis 15.9.1920.

²⁸ Aydemir, s.549; Karabekir, s.179-80 ve 292.

²⁹ Karabekir, s.30.

³⁰ Sonyel II, s.41.

Durum o denli bunalımlı bir kerteğe geliyordu ki, Mustafa Kemal, Türk-Rus anlaşmasını önleyici engelleri ortadan kaldırmak amacıyla, Kâzım Karabekir'in önerisi üzerine³¹, Enver Paşa'ya bir telyazısı gönderecek, İslâm Dünyası'nda, özellikle Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan gibi uzak ülkelerde çalışmalarını sürdürmeye üsteliyor, ama bu konuda Rusları kuşkulandırmamasını, sonra çalışmaları hakkında Ankara'ya sürekli bilgi iletmesini tembihliyordu³². 28 Aralık tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Ankara yönetimiyle Enver Paşa arasında bir anlaşma imzalandığını ve bu anlaşmaya göre, Ankara yönetiminin izniyle, Enver'e, o yönetimin de desteklediği Parı-Asya akımına kısmen katkıda bulunması görevinin verildiğini iddia ediyordu³³. Ancak, Enver Paşa, kaleme aldığı 28 Ocak 1921 tarihli mektupta, Türkiye'deki yandaşlarından kimilerine, vakti geldiğinde duruma egemen olacak silâhlî bir örgüt kurmaları için yönerge gönderdiğini Halil Paşa'ya açıklıyordu³⁴.

Londra ve Moskova Konferansları

Halil Paşa, Enver Paşa'ya 10 Şubat 1921'de gönderdiği yazıda, İtilâf Devletleri'nin, doğrudan doğruya BMM yönetimine baş vurarak, Londra'da yapılacak konferansa temsilciler davet ettiklerini; Ankara'nın bu daveti kabullenerek, Londra'ya, Bekir Sami başkanlığında bir kurul gönderdiğini bildiriyor, şöyle diyordu:

“Bu suretle, Anadolu'nun, doğrudan doğruya hatırını saydırarak İtilâf Devletleri ile giriştiği münasebetle, acaba sizin Anadolu'da görünmenizle İtilâf Devletleri'ni ürküterek, başlanmış işi bozmanız ihtimali olur mu olmaz mı?”³⁵.

diye sorarak, Enver Paşa'yı, Anadolu'ya gitmekten vazgeçirmeye çalışıyordu. Ama Küçük Talât, Enver'in Anadolu'ya geçmesinden yanaydı. 16

³¹ Karabekir, Enver Paşa ile arkadaşlarına, dış ülkelerde, Kemalist Türkiye'den yana çalışmak amacıyla uygun bir program verilerek, Azerbaycan ordusunu örgütlemek ve o sıralarda kapalı bulunan Doğu yolunu açmak görevinin verilmesini öneriyordu. Karabekir'den Kemal'e kapalı telyazısı 21.9.1920 - Karabekir, s.25.

³² Kemal'den Enver'e kapalı telyazısı, Ankara 4.10.1920 - Cebesoy, s.55-7; Sonyel II, s.47.

³³ FO 371/7853/ E 872: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 8.4.1922: Pan-Asya akımı: Ankara yönetimiyle Enver arasında anlaşma, HV/32517, 28.12.1921.

³⁴ Sami Sabit Karaman: *İstiklâl Mücadelemiz ve Enver Paşa*, İzmit 1949, s.115.

³⁵ Aydemir, s.600 - Halil'den Enver'e yazı, 10.2.1921.

Mayıs 1921'de Tuapse'den Halil Paşa'ya gönderdiği yazısını şöyle bitiriyordu:

“Kardeşim, artık bu heriflere (yani Ankara ulusalcılarına) hiç merhamet yok. Tam manası ile bir inkılâba (devrime), kanlı bir inkılâba hazırlanalım...”³⁶.

1921 yılı Şubatı'nda yapılan İkinci Moskova Konferansı günlerinde, Türk-Rus görüşmeleri iyi gitmeyince, Enver Paşa yine işe karışıyor, Yusuf Kemal başkanlığındaki Kemalist kurulunu, Ruslara ödün vermeye inandırmaya çalışıyor; Batum'dan vazgeçmelerini ve Sovyet Rusya ile ivedilikle bir antlaşma imzalamalarını öneriyor, ama Türk kurulu, Ulusal Sözleşme (Misak-ı Milli) ve Gümrü Antlaşması üzerinde direniyordu³⁷. Enver Paşa'ya göre, Londra Konferansı'nın (Şubat 1921), Türkiye'nin 1914 sınırından söz bile etmediği bir sırada, Anadolu diplomatik kurulunun bir kasaba üzerinde direnerek görüşmeleri uzatması, Rusları, Türkiye'den yana olan siyasetlerini değiştirmeye sevkedebilirdi. 9 Mart 1921'de Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta, Sovyet Dışişleri Komiseri Georgi Vasilieviç Çiçerin'in dileği üzerine, Ankara kuruluyla görüşerek, “Londra'da çılgın bir karar alınmadan önce”, Ruslarla ivedilikle bir anlaşmaya varmalarını önerdiğini bildiriyordu³⁸.

Türk -Rus İlişkileri Gerginleşiyor

Bu arada Londra Konferansı başarısızlığa uğruyor; Kemalistler, Ruslarla 16 Mart 1921'de bir dostluk antlaşması imzalıyor; ama Sevr Antlaşmasını kaldırmak veya değiştirmek amacıyla, İtilâf Devletleri'yle düzen çevirmek zorunda kalıyorlardı. 1921 yılının ilkbahar ve yazında en bunalımlı günlerini yaşayan Kemalistler, diplomatik ve askerî çabalar sonunda sağlamış oldukları kazançları yitirmek tehlikesiyle karşılaşıyorlardı. Bir yandan, Batı Anadolu'daki Yunan saldırısına göğüs gererken, öte yandan, işgalci devletlerden İngiltere'nin düşmanlığını, Fransa ve İtalya'nın Türk sa-

³⁶ Ibid., s.603; ayr. bkz. FO 371/6480/E 13105: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 22.11.1921 - 5.12.1921.

³⁷ Enver Paşa'dan Cemal Paşa'ya yazı, Moskova 6.3.1921 - Yalçın: “Tarihi Mektuplar”, *Tanin*, 24.10.1944; Ulusal Sözleşme (Misak-ı Milli) için bakınız, Sonyel: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, s.96-7, 135ff, 157 ve 189; Gümrü Antlaşması için bkz. Sonyel II, s.22, 32-6, 38, 43 ve 52-5.

³⁸ *Tanin*, 25.10.1944; ayr. bkz. Louis Fischer: *The Soviets in World Affairs*, C.I. Londra 1930, s.392.

vına karşıcıl tutumunu körüklüyor; Bolşevik Rusya'nın yeniden çevirmeye başladığı düzenlere az daha kurban gidiyorlardı.

Moskova'daki BMM Büyükelçisi Ali Fuat'ın anlattığına göre, Sovyet Dışişleri Komiserliği ve Üçüncü Enternasyonal, Batılı Devletlerle anlaşmaya varacaklarını sandıkları Kemalistlere karşı pek düşmanca davranıyorlardı³⁹. İkinci İnönü zaferine dek geçen dönemde, Ankara ile Moskova arasındaki ilişkiler yeniden oldukça gergin bir aşamaya giriyor; Moskova, Kemalistlerin Fransızlarla anlaşmaya vararak Ruslara karşı dönmelerinden kuşkulanıyordu⁴⁰. Buna karşılık, Kemalistler de Rusların Batılı Devletlerle anlaşmaya vararak kendilerini yalnız bırakmalarından⁴¹; Türkiye'nin, bağımsızlığını bir yandan İngiliz emperyalizminden kurtarıırken, öte yandan Rus Bolşevizmine yitirmesinden çekiniyorlar; Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın başlarına gelenleri örnek olarak alıyorlardı⁴².

Bu bunalımlı dönemde, Lenin, Kafkaslarda "oldukça karışık bir durum meydana geldiğinden" söz ediyor, "herhangi gün bir savaşla karşı karşıya gelmek zorunda bırakılabiliriz" diyordu⁴³. Stalin, Kemalistlerin, İtilâf Devletlerine "yaltaklanarak onların lütfunu kazanmaya çalışmaları" olasılığından ötürü kaygısını belirterek, "sömürgelerin kurtuluşu için yapılan mücadelenin teksif edilerek, onun tanınmış önderi olan Rusya'nın mücadeleyi var gücüyle destekleyeceğini" öne sürüyor, "zulme uğramış halkların savına ihanet etmezlerse, Kemalistlerle birlikte, ama İtilâfçıların safına katılırlarsa, onlara karşı dahi, o mücadelenin zaferle sonuçlanacağına emin olduğunu" iddia ediyordu⁴⁴.

O sıralarda, Rusların Kafkaslarda kimi davranışlar planladıkları seziliyordu. Moskova'nın, Anadolu akımının önderliğini eline geçirmek ihtirasıyla yanan ve erke geçer geçmez Ruslarla en içten ilişkiler kurmaya söz veren Enver Paşa'yla yeniden düzen çevirdiğine inanılıyordu⁴⁵. 1921 yılı Mayıs sonlarına doğru, Ali Fuat, Moskova'dan Ankara'ya gönderdiği ra-

³⁹ Cebesoy, s.196-7.

⁴⁰ İbid., s.199-200.

⁴¹ İbid., s.152-4: Ali Fuat'tan Ankara'ya kapalı telyazısı, Moskova 11.4.1921.

⁴² İbid., s.180-81: Ali Fuat - Enver Paşa görüşmesi, Moskova 16.4.1921. Yukarıda adı geçen Kafkasya Devletleri Bolşevikleştirilmişlerdi.

⁴³ V.I.Lenin: *Sochineniia*, 30 cilt, Moskova ve Leningrat, 1926-32, C.XXV, s.487.

⁴⁴ I.V. Stalin: *Sochineniia*, C.IV, Moskova 1946, s.41-2.

⁴⁵ George S. Harris: *The origins of Communism in Turkey*, California 1967, s.103.

porda şöyle diyordu: "...Rusların şark mıntukasında (Doğu bölgesinde) bizi ehemmiyetli (önemli) surette meşgul edecek bir mesele (sorun) ihdas edeceklerini (çıkarcaklarını) zannediyorum..."⁴⁶. Yine o sıralarda Kafkaslarda bulunan BMM yönetimi Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur da bu uyarıları doğruluyor; daha öne giderek, Rusların Türkiye'ye savaş ilân edeceklerini bildiriyordu⁴⁷.

Ankara'da çok kuşku yaratan bu haberler büsbütün asılsız değildi, çünkü Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Yunanlıların Anadolu'da yeniden saldırıya geçeceklerini öğrenir öğrenmez, Sovyetlerin, Türkiye'deki savaşa karışmaları gerekeceğine inanarak, Kafkasya'daki Sovyet orduları başkomutanı Orjonikidze'ye, Kızıl Ordu'yu Anadolu sınırlarına yığmasını önermişti⁴⁸. Bu gelişmeler önünde, Mustafa Kemal, Karabekir'i, çok uyanık olmaya ve Kafkaslardan gelecek herhangi bir saldırıya karşı Doğu Ordusu'nu hazırlıklı tutmaya uyarıyordu⁴⁹. Karabekir zaten uyanık davranıyor; Mustafa Kemal'e gönderdiği telyazısında, Rus önderlerinin Anadolu'da komünizmi kurmayı dilediklerini; BMM ve yönetimiyle ulusun başındaki aydınları etkisiz bıraktıktan sonra, kanlı ihtilâller yapabilecek öğeler aradıklarını; onlara bol vaadlerde bulunarak para verdiklerini bildiriyor, şöyle diyordu:

"Bir kerre (kez) Türk ordusunu mukavemetsiz (dirençsiz) bir halde görürlerse, yapacakları, Azerbaycan ve Ermenistan'ın aynı olacaktır"⁵⁰.

Enver Paşa, Kemalistlerle İngilizler arasında barış imzalanırsa, kendisini Anadolu'ya göndermekten yana olan Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Lev Mihaloviç Karahan'la 1921 yılı Nisanı'ndan beri düzen çeviriyordu. Bu Sovyet önderleri, Türk komünisti Mustafa Suphi'nin Anadolu'yu komünistleştirme çabalarında uğradığı başarısızlığı gidermek amacıyla, Enver Paşa aracılığıyla Anadolu'da bir kızıl ihtilâl yaratmayı umut

⁴⁶ Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, s.972; Fethi Tevetoğlu: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, 1910-1960*, Ankara 1967, s.315-8 - Ali Fuat'tan Ankara'ya kapalı telyazısı, Moskova 26.5.1921.

⁴⁷ Karabekir, *ibid.*, s.970 - Karabekir'den M.Kemal'e kapalı telyazısı, Kars 31.5.1921.

⁴⁸ FO 371/6473/E 8147: General Charles Harington'dan İngiliz Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 13.7.1921.

⁴⁹ Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, s.972: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara 1964, s.383 - Mustafa Kemal'den Karabekir'e telyazısı, Ankara 10.6.1921.

⁵⁰ Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.144.

ediyorlardı⁵¹. Moskova'daki Kemalist Büyükelçisi Ali Fuat⁵² ve Doğu Savaş Kesimi Komutanı Kâzım Karabekir, bu düzenler konusunda Ankara'ya sürekli bilgi iletiyorlardı. Bunun üzerine davranan Ankara yönetimi, Anadolu'da Envercilere karşı önlemler alıyor; Karabekir'e, uyanık davranmasını ve aynı önlemleri almasını yeniden öneriyordu⁵³.

Bolşevik Ordusu Anadolu'ya Girmeye Hazırlanıyor

28 Temmuz 1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporuna göre, Mayıs ayında, Kars'ta, Kafkasya'daki Bolşevik gücü komutanıyla Enver-Bolşevik grubunun delegesi olduğu söylenen kıdemli bir Türk subayı arasında bir görüşme yapıldığı "oldukça yetkili bir kaynakça" bildiriliyordu. Büyük gizlilik içinde yapılan bu görüşmede şu kararlar alınıyordu:

"Kemalistler Yunanlılarca kesin bir yenilgiye uğratılırlarsa, Bolşevik ordusu Anadolu'ya girecek; ama, Kemalistler durumlarını korurlarsa, Bolşevikler İran'a karşı harekete geçecek"⁵⁴.

İngiliz başçevirgeni Andrew Ryan, 30 Haziran 1921'de kaleme aldığı "oldukça mahrem" işaretli raporda, Bolşeviklerin Enver'i Ankara'da erkte görmeyi yeğ tuttukları; Kafkasya Cumhuriyetlerine yaptıkları gibi, Anadolu'yu da ele geçirmek amacıyla bir ön akım hazırlamakta oldukları görüşünü öne sürüyor; şöyle diyor:

"Mustafa Kemal'in, Bolşevik ittifakına değer vermekle birlikte, Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesini veya Bolşevik Rusya'nın bir dış istihkâmı biçimine getirilmesini görmeyi asla dilemediği kanınsındayım"⁵⁵.

Türkiye'deki İngiliz işgal gücü Başkomutanı General Sir Charles Harington da, İstanbul'da, Ankara'nın Bolşeviklere büsbütün teslim olduğunu gösterecek kanıt bulunmadığını, 13 Temmuz 1921'de İngiltere Savaş Bakanlığı'na gönderdiği kapalı telyazısında öne sürüyor; Ankara'nın dileğinin, Yunanlılara karşı savaşmak için Rusya'dan silâh ve mermi sağla-

⁵¹ FO 371/6473/E 9074: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 28.7.1921.

⁵² Cebesoy, s.245.

⁵³ Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.125-6 - Karabekir'den Ankara'ya kapalı telyazısı, Sankamış 5.5.1921; M.Kemal'den Karabekir'e kapalı telyazısı, Ankara 17.5.1921.

⁵⁴ FO 371/6473/E 9074: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 28.7.1921.

⁵⁵ FO 371/6472/E 7936: Andrew Ryan'ın kaleme aldığı 30.6.1921 tarihli "oldukça gizli" andırın.

mak olduğunu; Rusya'nın Ankara'ya kendi "boyunduruğunu" kabullen-dirmek için bunu bir "manivelâ" (özür) olarak kullanmayı dilediğini ve bu silâhların kendine karşı çevrilmelerini istemediğini; gerçek Müslümanların Rusya'dan korktukları kadar Rusya'nın da İslâm akımından korktuğunu; İttihat ve Terakki Derneği'ne mensup bir hizibin, kendi kişisel amaçları için Bolşeviklerle işbirliği yapmayı dilediğini; bu işbirliğini, Dip Kafkasya (Maveray-ı Kafkas)'da Ankara'ya karşı yapılan Bolşevik askerî yığılması ve Yunan saldırısının yaratmış olduğu askerî baskıya rastlatmanın, onların plânlarının bir bölümünü oluşturduğunu; Bolşeviklerin Türk hududuna asker yığıldıklarını açıklıyor, şu yorumda bulunuyordu:

"Hiç kuşkusuz, Enver, bir Makineli Tanrı (*Deux ex Machina*) gibi, 1913'de Edirne'ye girerek yaratmış olduğu sansasyonu tekrarlamayı plânlıyor ve Mustafa Kemal, Yunan saldırısının gerginliğine uğradıktan sonra, Bolşevik berkitici (takviye) gücünün başında bölgeye girmeyi ümit ediyor"⁵⁶.

Bu arada Enver Paşa, "İslâm İhtilâl Cemiyeti" adı altındaki örgütü aracılığıyla, Kemalistlerin Doğu Ordusu'nun bir bölümünü ele geçirmeye çalışıyorsa da, başarı sağlayamıyordu. Batı Savaş Kesimi Komutanı İsmet Paşa, bir Bolşevik-Enver düzenine karşı uyanık davranması için Karabekir'i uyuyor⁵⁷; Savunma Bakanı Fevzi Paşa da, Karabekir'e Doğu Ordusu'ndaki Enver yanlılarını uzaklaştırmasını; Enver'le iş ortakları Türkiye'ye girerlerse, onları tutuklayarak sıkı koruma altında Ankara'ya göndermesini bildiriyordu⁵⁸. Karabekir, tüm gerekli önlemleri almaktan geri kalmıyor⁵⁹; Fevzi Paşa'nın bu konudaki buyruklarını öteki ilgili komutanlara da ilet-yordu⁶⁰. Bu arada BMM yönetimi, Moskova'daki ataşemiliteri Saffet Bey'i, Enver Paşa'nın davranışlarını izleyerek Karabekir'e sürekli bilgi iletmekle görevlendiriyor; Moskova Büyükelçisi Ali Fuat'a da, aynı konuda Ankara'ya bilgi göndermesini bildiriyordu⁶¹.

⁵⁶ FO 371/6473/E 8417: Harington'dan Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 13.7.1921; FO 371/6472/E 9674: İngiliz İstihbarat Raporları, İstanbul, 15 ve 26.7.1921.

⁵⁷ Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.133-4 - İsmet Paşa'dan Karabekir'e kapalı telyazısı, 24.5.1921.

⁵⁸ *İbid.*, s.132-3 ve 136-7 - Fevzi Paşa'dan Karabekir'e kapalı telyazıları Ankara 24 ve 29.5.1921.

⁵⁹ *İbid.*, s.138-9 - Karabekir'den Fevzi Paşa'ya kapalı telyazısı, Sarıkamış 26.5.1921.

⁶⁰ *İbid.*, s.145-7 - Karabekir'den Kars Orduları Komutanlarına kapalı telyazıları, 9.6.1921.

⁶¹ *İbid.*, Fevzi Paşa ve M.Kemal'den Karabekir'e kapalı telyazıları, Ankara 15.6.1921; Aydemir, s.604.

1921 yılı yazında Mustafa Kemal - Enver çatışması o denli bunalımlı bir evreye geliyordu ki, ulusalcıların organı olan *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*'nin 13 Haziran 1921 tarihli sayısında Enver'e saldırılıyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nu yıktığı gibi, şimdi de Türkiye'yi yıkmaya çalışmakla suçlandırılıyor⁶². İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser vekili Frank Rattigan, 8 Haziran 1921'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, o sıralarda, ulusal emelleri sağlamak amacıyla, ikisi de Bolşevik yardımına gereksinen Kemalistlerle İttihatçılar arasında bir çatışmaya doğru gidildiğini; Kemalistlerin, İngiltere, Fransa ve İtalya'dan oluşan Bağlaşık Devletlerinden tatmin edici koşullar sağlarsa, Bolşevikleri "atacaklarına" inanıldığını; Dünya Savaşı esnasındaki davranışları yüzünden Bağlaşıklar nezdinde lekelenmiş bulunan İttihatçıların ise, Bolşeviklerle sürekli bir ittifak kurmayı dilediklerini bildiriyor, şöyle diyor: "Enver ile Cemal, Bolşeviklerle işbirliği yapıyor; gerçekte onların ajanları sayılırlar. Enver, ulusal grubun önderi olarak Mustafa Kemal'in yerini almak azminde-dir".

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği baş çevirgeni Andrew Ryan da bu görüşleri doğruluyor; kaleme aldığı bir yazıda şöyle diyor:

"... Enver Paşa'nın, aralarında amcası (yeğeni ?) Halil Paşa ve Küçük Talât Bey de bulunan yandaşlarınca, başarısızlıkla sonuçlanan bir hükümet darbesi yapıldığı iddia ediliyor. Enver Paşa'nın uzun bir süreden beri kendi başına davranışlarda bulunduğu ve Mustafa Kemal'le en yakını askerlerin, yerlerini Enver Paşa ve grubuna bırakmayı dilemedikleri pek açıktır. Herhalde Bolşevikler, Enver'in, ulusal akımın denetimini eline geçirmesini yeğ tutuyorlar, çünkü Enver, Mustafa Kemal'den çok onların ceplerinde bulunuyor ve Avrupa'ca daha lekeli olarak görülüyor. Belki de, Ankara önderlerinin Bağlaşıklarla herhangi bir anlaşmaya varmayı kalben diledikleri kuşkusu içindedirler..."⁶³.

Yeni Yunan Saldırısı

11 Temmuz 1921'de İzmir savaş kesiminde yeni Yunan saldırısı başlıyor; ilk dönemde başarılı oluyor; Kemalistler, en bunalımlı günlerini yaşıyorlardı. Türk ordusu Sakarya ırmağının doğusuna çekiliyor; durum o

⁶² FO 371/6472/E 8417: Enver Paşa'nın davranışlarına ilişkin rapor, İstanbul 1.7.1921.

⁶³ FO 371/6471/E 6786: Frank Rattigan'dan Lord Curzon'a yazı, İstanbul 8.6.1921.

denli tehlikeli bir noktaya geliyordu ki, Kemalistler, Ankara'yı boşaltarak, başkenti Kayseri'ye taşımak kararını alıyorlardı⁶⁴. Bu Yunan saldırısı sırasında, BMM ve Bolşevik Rusya yönetimleri arasındaki ilişkiler kesilecek kadar gerilmiş bulunuyordu. Yunan ordusu Ankara doğrultusunda ilerlerken, Türk ulusal akımının yıkılacağına inanan Ruslar, Kemalistlere karşı iyi niyetle davranmıyorlar; Yunan saldırısından yıpranacağına inandıkları Mustafa Kemal'i devirmek amacıyla, Enver Paşa'yı bir "ihtilâl ordusunun" başında, Anadolu sınırlarında hazır tutuyorlardı⁶⁵.

Amerikalı yazar George Harris'e göre, Yunan saldırısı şiddetlenince, Kremlin, Enver Paşa'ya, Anadolu içindeki örgütünü yayması için izin veriyor; bu amaçla Enver, 1921 yılı Temmuz ayında Batum'a giderek, orada, Sovyetlerin koruyuculuğu altında, 5 Eylülde, İttihat ve Terakki Derneği'nin bir kongresini düzenliyor, Ankara yönetimini, "kendi yandaşlarına ezgi yapmaktan vazgeçmeye ve onlara siyasi faaliyet özgürlüğü tanımaya" çağırıyordu⁶⁶. Şevket Süreyya Aydemir'in anlattığına göre, o sırada Batum'da bulunan Enver Paşa, İstanbul'dan üniformalarını, nişanlarını, kılıcını aratıyor ve bir aralık Anadolu'ya geçişi bir an sorunu biçimine geliyordu⁶⁷.

Temmuz ortalarına doğru, Yunan saldırısı şiddetli bir biçim alırken, Ankara'da, Enver yandaşlarının bir hükümet darbesi hazırlamakta olduklarını gösteren belirtiler vardı. 2 Mayıs 1921'de Moskova'ca Ankara'ya yeni Büyükelçi atanan M. Natzenus başkanlığı altında, yaz başında Ankara'ya ulaşan yeni Sovyet diplomatik kurulu, Enver yandaşlarının çevirdikleri düzenlere karışıyor⁶⁸; Natzenus, Moskova'ya gönderdiği tüm raporlarda, Mustafa Kemal'in devrilmesi ve yerine Enver Paşa'nın geçirilmesi gereğini sürekli vurguluyor; aynı zamanda, yerel İttihatçı-Komünist grupları çalışmalarını arttırıyor ve Türkiye'nin Kafkas sınırına Bolşevik ordusu sürekli yığılıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden D.G. Osborne, 25 Temmuz 1921'de bu konuda kaleme aldığı derkenarda şöyle diyor:

⁶⁴ FO 371/6225/E 8990: Tümgeneral Harington'dan İngiliz Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 5.8.1921.

⁶⁵ FO 371/6473/E 8417: Harington'dan Savaş Bakanlığı'na kapalı telyazısı, İstanbul 13.7.1921.

⁶⁶ Harris, s.103.

⁶⁷ Aydemir, s.586.

⁶⁸ FO 371/7947/E 6421: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 22.6.1921; ayr. bkz. *İzvestiia*, No.152, 14.7.1921.

“Enver’i Mustafa Kemal’in yerine geçirmek için Ankara’da bir hükümet darbesi yapılması olanaklı görünüyor. Esasen böyle bir darbenin ilk belirtilerini gösterecek kanıtlar vardır. Eliava (?) önderliğinde yeni bir Bolşevik kurulu; yerel İttihatçı-Komünist partisinin gittikçe artan etkisi; Türkiye’nin Kafkas hududuna Bolşevik askerleri yığılması. Bu arada, Mustafa Kemal, şimdiye dek çok başarılı olan Yunan saldırısının gerginliğine katlanıyor...”⁶⁹.

Yunan başarısı, İstanbul’da, Kemalistlere karşı olan çevrelerde de bir akım yaratıyor; bu çevreler, Kemalist orduları yenilirse, bir hükümet darbesi yapmayı plânlıyorlardı. İstanbul’daki Yunan Yüksek Komiseri, Anadolu’da Mustafa Kemal’e karşı isyan çıkacağına inanıyordu. İngiliz Yüksek Komiser vekili Frank Rattigan, bu isyanın Bolşevik-Enver grubu tarafından başlatılarak, savaşı sonuna dek sürdürmek amacı gütmesinden kaygılanıyor; Yunanlılara, aşırı davranmamalarını ve Ankara’daki ılımlıların işbaşına geçerek barışı (Sevr’i) imzalamalarını kolaylaşturmalarını öneriyor; aksi durumda, tüm Türk halkının kendilerine karşı birleşerek direnişi belirsiz bir süre sürdürmeleri ve bunun sonucu olarak her iki yanın felâkete uğraması olasılığına değiniyordu⁷⁰.

26 Temmuz 1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporuna bakılacak olursa, Enver, kendi siyasî emelleri uğrunda, kardeşi Nuri’yi örnek alarak, Komünist Partisi’yle açıktan açığa ilişki kuruyordu. Bolşevikler, onu Anadolu’daki sözde Türk Komünist Partisi’yle en değerli bir bağları olarak, Kemalist yönetimini ise, kendi ülkesinin düşmanı olarak görüyorlardı. Onun Anadolu’da dolaşıp durmasına tolerans gösterilmiyordu. Halil Paşa’nın ülkeden çıkarılması, Enver’in dostlarının bile varlıklarını ülkede sürdürmelerine Mustafa Kemal’in tolerans göstermeyeceğini belirliyordu. Buna karşın, Temmuz sonunda, İngiliz İstihbaratı, Yunan ordusunun Anadolu’da ivedilikle ilerlemesinin, “Bolşevik ve Enver Partisi’nin ülkede sahneye ilk kez çıkması için gereksindiği” ortamı yaratabileceğine inanıyordu⁷¹.

Ancak, bundan büsbütün değişik görüşler öne süren İngiliz gözlemcileri de vardı. Örneğin, tutsak bulunduğu Anadolu’da özgür bırakılan, İn-

⁶⁹ FO 371/6473/E 8417: İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi yetkililerinden D.G.Osborne’nun derkenarı, Londra 25.7.1921.

⁷⁰ FO 371/6524/E 8527: Rattigan’dan Curzon’a kapalı telyazısı, İstanbul 24.7.1921.

⁷¹ FO 371/6473/E 8417.

giliz Kıraliyet Topçu Alayı mensubu Teğmen J.R.Bowring, kendisine 1 Ağustos 1921'de İngiliz İstihbaratınca yöneltilen sorulara verdiği yanıtta, bir yıl önce Türkiye'nin Bolşevik olma tehlikesiyle karşılaştığını, ama o sırada Türklerin, Bolşevizm ilkelerinin “yıkıma” yol açacağını gördüklerini belirtiyor, şöyle diyordu:

“Enver'in saygınlığı sıfırdır. Ona karşı biraz saygı vardır, ama savaşın sonucundan sorumlu tutularak suçlandırılmaktadır... Tüm Türk ulusu Enver'den çok Kemal yanlısıdır. Bolşeviklerin, Mustafa Kemal'in yerine şimdilik hiçbir gücü olmayan Enver'i değil, Fevzi Paşa'yı getirmeye çalışmaları daha olanaklıdır. Onların (Rusların) bir hükümet darbesine kalkışmaları muhtemeldir, ama bunda başarı sağlamaları olanak dışıdır”⁷².

Ağustos ortalarında, Ali Fuat, Moskova'da, Sovyet Dışişleri Komiseriyle görüşürken, Çiçerin, Türkler bir Rus ordusu dilemediklerine göre, Enver Paşa'nın, bir İslâm ordusunun başında Anadolu'ya girmesini öneriyor⁷³; ama önerisi kesinlikle reddediliyordu. Buna karşın, Sakarya savaşı sıralarında, Enver Paşa, Halil, Küçük Talât, Dr. Nazım ve İttihatçı öteki kimi önderler, Batum'da düzenledikleri kongreden sonra, ajan ve komplocularını Anadolu içerilerine gönderiyorlardı. Enver Paşa, Trabzon'da kayıklar eski kâhyası Yahya Kaptan'a gönderdiği mektupta, Ali uydurma adı altında ve gönüllülerden oluşan bir birlikle Anadolu'ya girerek bir darbeyle yönetimi ele geçireceğini bildiriyordu⁷⁴. Mustafa Kemal'e⁷⁵ ve BMM'ne gönderdiği benzer yazılarda, Türk halkının kendisine gereksindiğini sezerek, Anadolu'dan uzak kalamayacağını bildiriyordu⁷⁶.

22 Haziran 1922 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporuna bakılacak olursa, Enver Paşa, Mustafa Kemal'e, geçmişin unutulması ve kendi yardımlarının kabulü için birçok başvurularda bulunuyor, ama Mustafa Kemal, bu önerisine kesinlikle karşı çıkıyordu⁷⁷. Rusların, Anadolu'yu Bolşevikleştirme plânlarına Türk ulusalcılarının kesinlikle engel olacağını anlamaya başlamaları üzerine, Enver Paşa, onların adetâ gözdesi oluyor;

⁷² FO 371/6473/E 9074: İngiliz İstihbarat Şefinden Dışişleri Bakanlığı'na gizli yazı, Londra 8.8.1921.

⁷³ Cebesoy, s.203-29.

⁷⁴ Karaman, s.32.

⁷⁵ *Tanin*, Şubat 1945 - Enver Paşa'dan M.Kemal'e mektup, 16.7.1921.

⁷⁶ FO 371/7881/E 147: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 6 ve 19.12.1921.

⁷⁷ FO 371/7947/E 642.

onu, Mustafa Kemal'in yönetimini devirmeye üstelediklerine inanılıyordu. Gerçekte, bu konuda bizzat Rus önderleri arasında bile görüş ayrılıkları başlıyor; bir grup, Enver'i, bir grup da Kemal'i destekliyordu. Kemalistlerin Anadolu'da komünizme karşı bir kampanya başlatmaları üzerine, Kemal'i destekleyen grup, Enver'i destekleyen gruba boyun eğmek zorunda kalıyordu.

Enver Paşa ve Pan-İslâmizm Akımı

1921 yılı yazının sonuna doğru, Enver Paşa, Almanya, İsviçre ve İtalya'yı ikinci kez ziyaret etmek amacıyla yola çıkıyor; Roma'da, 10 ile 13 Ağustos arasında, yandaşlarından Vehip Paşa'yla görüşüyordu. Bu görüşmeyi, Roma'daki Kemalist temsilcisi Cami Bey, 23 Ağustos'ta bir tel yazısıyla Ankara'ya şöyle duyuruyordu⁷⁸:

“Eski Savaş Bakanı Enver Paşa, Berlin yoluyla Moskova'dan Roma'ya gelmiş ve Vehip Paşa'ca misafir edilmiştir. Kendisine bakılacak olursa, Sovyet Rusya'da ve Sovyetler arasında ona büyük ölçüde teveccüh ve itimat gösterilmektedir. Gelecekteki çalışmaları, Avrupa'daki İslâm örgütleri arasında işbirliğini sağlamaya harcanacaktır ve bu konuda Sovyetlerden alabileceği yardımı sağlayacaktır...”⁷⁹.

Roma'daki “bağımsız ve oldukça güvenilir bir ajanın”, 1921 yılı Ekim ayının üçüncü haftasında, İngiliz İstihbaratına bildirdiğine göre, Enver Paşa, her yanda şubeler kurmakla uğraşiyor; çeşitli şubelerin çalışmalarını koordine ederek, onları tek bir akım biçimine getirmeye çalışıyordu. Bu amaçla, 150 sabık Türk subayını, Kafkasya ve Doğu'daki şubelerin emrine veriyordu. Bu şubeler, aynı zamanda, Anadolu'daki İttihat ve Terakki örgütüyle de sıkı ilişki kuruyordu. Ajanın anlattığına göre, Enver Paşa, Moskova yönetiminden bol miktarda malî yardım aldığını; Alman yönetiminin kendisine yardımda bulunmamakla birlikte, çalışmalarına tolerans gösterdiğini; birçok Almanların kişisel olarak yardımda bulduklarını gizlemiyordu⁸⁰.

⁷⁸ İngilizce'den çevrilmiştir.

⁷⁹ FO 371/6535/E 12660: “Pan-İslamcı Akım - Enver Paşa ve Rus Bolşevikleri” adlı, 435 sayılı ve 15.11.1921 tarihli belge; FO 371/6531/E 11086: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, Cenevre 27.9.1921.

⁸⁰ FO 371/6535/E 12660: Cenevre'den Londra'ya gönderilen W/23 sayılı ve 22.10.1921 tarihli rapor; ayr. bkz. FO 371/6480/E 13103: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 22.11.1921 - 5.12.1921; Aydemir, s.550.

1921 yılı Ekim ayı sonunda, Berlin'deki İngiliz İstihbaratına demeçte bulunan Enver Paşa'nın Moskova'daki işbirlikçisi Hüseyin Feysi'ye göre, kendisi, Moskova'da, Enver'in dairesinde çalışıyor ve İslâm Komitesi'nin tüm faaliyetlerini iyi biliyordu. Daha sonra, Enver'in, Türkiye'nin çıkarları için değil, kendi menfaati için çalıştığı sonucuna varan Hüseyin Feysi, Enver'den ayrılarak, bundan böyle tüm enerjisini Enver'e karşı bir kampanya yürütmekte kullanmak kararını aldığını; Moskova'dan ayrılırken, eline geçen tüm belgeleri beraberinde götürdüğünü; daha sonra İstanbul'a giderek Enver'e karşı faal biçimde propaganda yürütmeyi dilediğini bildiriyordu.

Bir süre Berlin'de kalan Hüseyin Feysi, yerel kimi Doğu örgütleri arasında Enver'e karşı propaganda yapıyor; 31 Ekimde Aresso ile Kastilyano arasında gitmekte olan trende, Torsi adlı bir İtalyan komünisti onu öldürmeye çalışıyordu. Torsi, kloroform kullanarak Hüseyin Feysi'yi bayıltıyor, ama onu bıçaklayacağı sırada, bitişikteki kompartımanda seyahat etmekte olan Tomassi adlı bir yolcunun işe karışmasıyla amacında başarı sağlayamıyor; Tomassi'yi vurarak öldürüyor; daha sonra tutuklanıyordu⁸¹.

Cami Bey, 4 Kasım 1921'de Ankara'ya gönderdiği kapalı telyazısında, Hüseyin Feysi'nin Roma'ya varışını şöyle yansıtmıştı⁸²:

“Yüzbaşı Feysi, Almanya yoluyla buraya ulaşmış bulunuyor. Enver Paşa'nın refiklerinden biri olduğunu ve... (?) ... onun (Enver Paşa'nın), gizli bir derneğin yardımıyla, hükümeti devirmek için hazırlıklar yapmakla uğraştığını; Batum'dan Trabzon'a silâh gönderdiğini ve bu akımda Enver Paşa'ya onu koruyuculuğu altına alan Rusların yardımcı olduklarını söyledi...”⁸³.

Ankara Sözleşmesi ve Türk-Rus İlişkilerinin Gerginleşmesi

Kemalistler, Rusya'nın başlıca düşmanlarından biri olan Fransa ile, 20 Ekim 1921'de ayrı barış niteliğini taşıyan Ankara Sözleşmesi'ni imzalayınca, Ankara ile Moskova arasında bir sürtünme başlıyordu. Bu iki yönetim arasında başgösteren gerginliğin, Mustafa Kemal'le Enver arasında “açık bir düellonun” başlamasına raslaması oldukça önemliydi. 5 Aralık

⁸¹ FO 371/6535/E 12660: BN/O, “Enver'e karşı akım” başlıklı rapor, Berlin 18.10.1921 - 7.11.1921.

⁸² İngilizceden çevrilmiştir.

⁸³ FO 371/6477/E 12408: İtalya Dışişleri Bakanından Rodos Valisine, oldukça gizli telyazısı, Roma 12.11.1921, ilişkikte, Cami Bey'den Ankara'ya telyazısı, 4.11.1921.

1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporunun açıkladığına göre, Enver, Demir Han Şurası'na gitmek üzere 16 Kasım'da Batum'dan ayrılıyor, ama daha sonra onun Batum'a döndüğü bildiriliyordu. BMM'ne sunmuş olduğu önerilerin reddedildiğini öğrenince, Mustafa Kemal'e gönderdiği bir yazıda, o güne dek Ankara yönetimine karşı uygulamış olduğu destek siyasasını bırakarak muhalefete geçeceğini bildiriyordu⁸⁴.

Dip Kafkasya (Maveray-ı Kafkas)'daki birçok kaynaklara göre, Bolşeviklerin, Kemalistlerle olan ilişkilerini kesmek üzere olup, Kafkasya ve Anadolu'da yeniden harekete geçmiş bulunan Enver Partisini desteklemek üzere oldukları yolunda görüşler egemen oluyordu⁸⁵. Bu gelişmeler, 19 Aralık 1921 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporunca da doğrulanıyor; Envercilerin kışkırtıcı davranışlarının yenilendiğini gösteren kanıtlara değiniliyordu. Batum'u ziyaret eden Enver, Mustafa Kemal ve BMM'ne göndermiş olduğu telyazılarında, Anadolu dışında bırakılmayacağını bildiriyordu⁸⁶.

Bolşevikler Enver Paşa'yı Sahneden Kaldırıyorlar

Kemalistlerin Sakarya'da Yunanlılara karşı kazandıkları zafer, Enver Paşa ve Moskova'nın planlarını suya düşürüyordu. Ankara'da ulusalcı önderlerin çoğunluğuyla kişisel olarak görüşüğünü iddia eden ve "A.2" olarak anılan bir İngiliz ajanı, 1921 yılı Aralık ayında İstanbul'a dönüyor ve Kemalistlerin gizli siyasi daire şefi Arif Bey'in, Mustafa Kemal, Yusuf Kemal, Refet Paşa ve Fethi Bey'le yapmış olduğu uzun süren görüşmelerden sonra, Aralık ayının başlarında, özel bir görevle Ankara'dan Moskova'ya gönderildiğini bildiriyor; onun başlıca amaçlarının şunlar olduğunu iddia ediyordu: Fransızlarla Kemalistler arasında akdedilen Ankara Sözleşmesi'nin Moskova'da yaratmış olduğu memnuniyetsizlik hakkında Ali Fuat Paşa'ya kimi yönergeler vermek ve Enver Paşa'nın faaliyetleri konusunu incelemek⁸⁷. Arif Bey'in Moskova'daki görevi bütünlendikten sonra, Envercilerin akımı, geçici bir süre için bile olsa, sona eriyor ve Enver'in Moskova'ya döndüğü anlaşılıyordu. Mustafa Kemal'le Bolşevikler arasın-

⁸⁴ FO 371/6480/E 113903: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, İstanbul 22.11.1921 - 5.12.1921.

⁸⁵ İbid., 22.11.1921 tarihli rapor.

⁸⁶ FO 371/7881/E 147: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 6 - 19.12.1921.

⁸⁷ FO 371/7853/E 872: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, No.508: Türkiye: "Ulusalcılar ve Bolşevikler, Arif Bey'in Moskova misyonu", BT/I, İstanbul 28.12.1921.

daki ilişkilerin kesilmesi olasılığı görünürde ortadan kalkıyor; Moskova ile Ankara'nın, aralarındaki güçlükleri bir kez daha gidermeyi ve bir çatışmadan kaçınmayı başardıkları sanılıyordu.

22 Haziran 1922 tarihli İngiliz Gizli İstihbarat Raporunda iddia edildiğine göre, Rusların amaçlarından oldukça kaygılanan Mustafa Kemal, İtilâf Devletleriyle, Ulusalçı Türkiye ve Bolşevik Rusya'nın ortak çıkarlarını tehlikeye düşürecek herhangi bir anlaşmayı imzalamayacağına dair Ruslara güvence veriyor; Bolşevik ilkelerine açıktan açığa bağlılık beyan etmeye zorlanmamasını diliyor; Anadolu'nun yönetiminde gerekli herhangi değişikliğin tedricen yapılması gerektiğini belirtiyordu.

Mustafa Kemal'in bu üstlenmeleri, Sovyet yönetimine kişisel ve yazılı olarak önerdiği ve Moskova'da üslenmiş bulunan Ali Fuat'ın bile bundan haberi olmadığı iddia ediliyordu. Yine aynı istihbarat raporuna göre, Kemal'in bu "gizli" üstlenme önerisini, Moskova'ya, genç yaveri Sami Bey götürüyordu (oysaki daha önceki İngiliz İstihbarat raporu, kuryenin Arif Bey olduğundan söz ediyordu). Bu güvenceden memnun kalan Bolşevik önderleri, bir süre sonra Aralov ve General Frünze'yi Ankara'ya gönderiyor; Enver'in Ankara'yı rahatsız etme deneylerine engel olmak amacıyla, oldukça ustalıkla hazırlanmış bir plan uyguluyorlardı. Ona karşı Batum'da bir biçim ayaklanma düzenliyor; bu ayaklanmanın, Kafkasyalı ulusalçıların yapıtı olduğu izlenimini veriyorlardı.

Bu plan o denli yetenekle uygulanıyordu ki, buna şaşan Enver, durumla başa çıkamıyordu. Ruslardan bilgi aldığı iddia edilen Mustafa Kemal de, Enver'den yana geçen iki ordu alayını geri çekmek ve Müdafaa-i Hukuk Dernekleriyle uğraşmak amacıyla Albay Sami'yi Trabzon'a gönderiyordu. Sami görevini başarıyla sürdürerek, Trabzon'daki kayıkçılar Kâhyası Yahya'yı ele geçirip hapsediriyordu. İngiliz istihbarat raporu şöyle devam ediyordu: "Olup bitenlerden hiç haberi olmayan Karabekir'in tüm protestolarına karşın, Doğu İlleri'nde bir terör yönetimi sürüp gidiyordu." Tüm planlarının suya düştüğünü gören Enver, Moskova'ya dönüyor; partizanları dağılıyordu. Moskova'da Bolşevikler onu iyi karşılıyor ve başarısızlığının nedenini yeterince örgütlenmemiş olmasına atfederek, ona ileride yine yardımcı olmaya söz veriyorlardı⁸⁸. Böylece, Ankara'nın da yakınmaları üzerine, Ruslar, Enver Paşa ve yandaşlarını sahneden kaldırmak zorunda kalıyor; Enver yanlılarıyla düzen çeviren Ankara'daki Sovyet diplo-

⁸⁸ FO 371/7947/E 642; Fischer I, s.386-7.

matik temsilcisi Natzenus'u da, daha sonra, BMM yönetiminin dileği üzerine görevinden uzaklaştırıyorlardı⁸⁹.

Anadolu'daki yandaşlarının çoğu tutuklanan Enver Paşa,⁹⁰ Orta Asya'da Müslümanlar arasında Bolşeviklere karşı başlayan oldukça ciddi bir ayaklanmanın bastırılmasına yardımcı olmak üzere Türkistan'a gitmeye Rus önderlerince inandırılıyor⁹¹; oraya gidince, kendi yandaşlarından Hacı Sami, onu, "Basmacı" olarak anılan ihtilâlcilerin başına geçerek Ruslara karşı savaşmaya inandırıyor⁹²; daha sonra Türkistan'da savaşırken Ruslar tarafından vurularak öldürülüyordu⁹³.

⁸⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, No. 354; Cebesoy, s.161-2 ve 187-8; Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*, s.954 ve 1012-3 ve *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s. 157-9; Bayur: *Adalet*, 23.1.1956; Aydemir: *Tek Adam*, s. 383; Carr III, s.474; *Revue du Monde Mussulman*, Liii, 1922, s.204-5; Fischer I s.387; Harris, s.103; FO 371/7363/E 503; İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 19.12.1921.

⁹⁰ FO 371/6528/E 10122: İngiliz Gizli İstihbarat Raporu, 2.9.1921.

⁹¹ Tefik Bıyıklıoğlu: *Atatürk Anadolu'da*, Ankara 1959, s.69; Mete Tunçay: *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Ankara 1967, s.128; Carr III, s.474; Fischer I, s.386-7.

⁹² Karabekir: *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa...*, s.352.

⁹³ FO 371/7487/E 6421 ve FO 371/8179/N 10682: İngiliz Gizli İstihbarat Raporları, 23.8.1922; Sonyel II, s.182-4; Sonyel: *Turkish Diplomacy*, s.128.